

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉS NAGYENYED

Elmúlt 120 éve, hogy a távol-keleti Darjeelingben, a Világ tetején pihen, s bár egyre újabb könyvek újítják fel csodálatos életét, nagy Útját, mely Háromszéktől a Himalájáig vezetett, életének és munkájának igen sok részlete ma sincs a történelmi igazságnak megfelelően felderítve. Még sok a bizonytalanság és homály, de vannak tévedések is.

A fájdal munkra már néhai BAKTAY ERVIN, ki ifjú korában éveket töltött Indiában és Tibetben, bejárta a CSOMA útjának nevezetesebb helyeit, s fényképekben meg részletes leírásokban igyekezett őt és munkáját minél hívebben állítani az utódok elé, ezt a célját — sajnos — még nemrég kiadott negyedik, átdolgozott könyvével sem tudta teljesen elérni.¹ Ennek oka az, hogy jóhiszeműen használt forrásai is eltérnek a valóságtól. Ezeket a hibákat csak elsőrendű források közvetlen, mindenre kiterjedő tanulmányozása útján lehet kijavítani, valamint a hiányokat kiegészíteni. Ezek az elsőrendű források Enyeden találhatóak fel.

A nagyenyedi Bethlen-Kollégium könyvtára, levéltára és minden gyűjteménye még ma is felbecsülhetetlen — részben, feldolgozatlan, sőt ismeretlen — értékekkel bír.² Vannak olyan könyvei és naplói is, amelyek KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR életére, terveire és munkájára is határozott, a történelmi hűségnek megfelelő világot vetnek, s amelyek segítségével több homályos kérdés tisztázható.

Nagyenyeden készült fel nagy útjára, innen indult el és ide készült visszatérni még élete utolsó éveiben is. A Bethlen-Kollégium volt alma matere, s ennek ismerete, alapos tanulmányozása nélkül életrajzát megírni nem lehet.

Amint származását, születésének idejét, gyermekségének körülményeit, majd hagyatékának sorsát és rokonai összeköttetéseit falujának szülötte DEBRECZY SÁNDOR tisztázta, ázsiai munkáját pedig DUKA TIVADAR, majd BAKTAY ERVIN helyszíni tanulmányok alapján világították meg, úgy ifjúságának, keleti útjára való felkészülésének körülményeit, valamint a Bethlen-Kollégiummal kapcsolatos más kérdéseknek — így a hazai gyűjtésnek és hazaküldött alapítványainak — részleteit [mint e kollégium volt rektorprofesszora, könyvtárának őre és

¹ BAKTAY ERVIN: Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain Nyugat-Tibetben Bpest. 1930. — Háromszéktől a Himalájáig 1942. — A messzeségek vándora 1960. — Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1962.

² Ezekre ismételtelen felhívtam a figyelmet. A Magyar Nyelvben a rovásírásos emlékekre, két teljes Rudimentára, a Ref. Szemlében (1940) Bod Péter ismeretlen műveire, az Ellenzék, Erdélyi Múzeum, Prot. Szemle, Enyedi Hírlapban több mindenféle, így ZRINYI MIKLÓS utolsó évi története, THÖRKÖLY IMRE enyedi tanulása, HALICS MIHÁLY enyedi szereplése elsőrendű, közvetlen bizonyítékaira (Nyelv- és Irod. tört. közlemények 1960 1—2 sz.), s az itt megforduló kutatókat igyekeztem ezek feldolgozására biztatni.

történetének kutatója, én igyekszem már harminc éve tisztázni minden tévedéstől. Ezeknek egész sorát állítottam össze irodalomtörténetekből, lexikonokból, tankönyvekből, előkelő tudósok cikkeiből és emlékbeszédeiből, de ifjúsági és regényes leírásoktól a népies, hírlapi és kalendáriumi megemlékezésekig egész sorát helyesbítve a téves adatoknak. 1939-ben közölte le a Prot. Szemle³ tanulmányom felét, mely azt igazolta, hogy HEGEDŰS SÁMUEL Enyeden már 1815-ben írott sajátkezü jegyzetei szerint⁴ tanította az ősmagyaroknak az ujgorokkal való közeli rokonságát, tehát CSOMA nem EICHHORNTÓL tanulta ezt, s a fény, mely a Göttingában gyűjtött mécesből áradt, csak arra vonatkozik, hogy hol és mely úton közelítheti meg az ázsiai ősök utódait, meg hogy konstantinápolyi arab iratokban kereshet nyomokat, s Oroszországon át kell megközelítenie a Kína belsejében, Tibetben élő rokon népet, tehát arab és szláv nyelveket kell tanulnia.

Közben a CSOMA születésének és halálának jubileumi évfordulói alkalmával egyre újabb könyvek és cikkek jelentek meg anélkül, hogy a tévedéseket, hibákat kijavították volna, sőt különösen a Zászlónk című ifjúsági lap, DEBRECZY⁵ és KORDA ISTVÁN, mint regényes életírók⁶ igyekeztek egyre színesebbé tenni írásukat, amit DUKA⁷ és ÚJFALVI⁸ írásai alapján a tudományos igényű könyvek írói is átvettek. Helyreigazítói megjegyzéseimet elküldtem DEBRECZY SÁNDOR-nak, CHOLNOKY könyvére NÉMETH GYULA útján az akadémiai Kőrösi-Archívumnak, míg KORDÁnak személyesen adtam át, azonban csupán ez utóbbi javított néhány lényegtelen hibát könyve újabb kiadásában, miután mint regény céljának annál jobban megfelel, minél színesebb. A történeti való kutatása a történetírók feladata.

CSOMA halálának 100 éves fordulóján emlékeinek kiállítása mellett ünnepélyt tartottunk a Bethlen-Kollégiumban is, s úgy emlékbeszédemben, mint a Romániában élő magyar nép számára kiadott füzetem útján⁹ igyekeztem helyes adatokkal állítani őt népünk, különösen az ifjúság elé. Sajnos, a háborús események miatt füzetem példányainak nagy része a raktárban vált semmivé, alig jutva rendeltetési helyére. Alig néhány jutott túl a határon. A nagy események, meg másnemű elfoglaltságom miatt csak 1961-ben gondolhattam arra, hogy legalább a lényegesebb tévedések helyreigazítását egy tanulmányban foglalva össze azt a Magyar Tudományos Akadémiánál levő Kőrösi-Archívumba tegyem le a későbbi kutatók számára. Közben megtudva, hogy BAKTAY most ismerteti CSOMA életét és jelentőségét, érintkezésbe léptem vele, közölve észrevételeimet, melyeket alig vehetett figyelembe, könyve már ki lévén szedve.¹⁰

³ Protestáns Szemle 1939. évf. 8. sz. Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete.

⁴ HEGEDŰS SÁMUEL magyar történelmi kurzusa 1815 novemberéből van keltezve, tehát abban az évben íratott, amikor Kőrösi kiindult Göttingába.

⁵ DEBRECZY SÁNDOR: Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete. Sepsiszentgyörgy 1937.

⁶ KORDA ISTVÁN: A Nagy Út, regényes leírás 2 magyar és 1 román kiadásban.

⁷ DUKA munkája és ÚJFALVI SÁNDOR többször, még legújabbban is kiadott emlékirata a legközvetlenebb és hitelesebb források voltak és maradnak továbbra is, bár azokban is van javítani való.

⁸ CHOLNOKY JENŐ: Kőrösi Csoma Sándor Bpest. 1941.

⁹ MUSNAT LÁSZLÓ: Kőrösi Csoma Sándor, a romániai magyar nép számára. Nagyenyed 1942.

¹⁰ Letétem a M. Tud. Akad. Levéltárában 1961—54 sz. alatt a következő tartalommal:

1. Kőrösi Csoma S. és az enyedi Bethlen-Kollégium 1—19 gépirásos oldal.

2. Emlékbeszédek Nagyenyeden és Szászvároson 1942, Tordán 1957-ben.

3. Észrevételek a Cholnoky J. Kőrösi Csoma S. könyvére 1945.

4. Kőrösi Csoma S. halálának 100 éves fordulóján a romániai magyar nép számára 1942. Erre hivatkozik BAKTAY könyve 18. oldalán, de alig használhatta.

A vele való többrendbeli levélváltás során egyre jobban belemerülve a kutatásba, újabb eredményekre jutottam. Alkalmam volt személyesen is tárgyalni vele, az ő kérésére foglalom össze e tanulmányba helyesbítéseimet. Mindenképpen ideje, hogy a valóságnak megfelelően ismerjük meg és állítsuk a külföld elé azt az embert, kit az angol Ázsiai Társaság „a mi legnagyobb dicsekedésünk”-nek nevez, s akit Japán a buddhista szentek sorába emelve nevééről egyetemi tanszéket nevezett el, s például állít ifjúsága elé.

BAKTAY igen nagy elismerésre méltó munkát végzett a Csoma helyes megértése terén. Tisztán állította be őt, felmutatva, hogy mennyi lemondás és megalázás között végezte hősi munkáját, s milyen bőkezűen fizette meg a túlságosan szűkös segítséget, amivel lehetővé tették, hogy miután eredeti célját félbe kellett hagynia, egyelőre a tibeti nyelv és ősi keleti kultúra tanulmányozásával és ismertetésével tegyen szolgálatot az európai művelődésnek, kifejezve háláját azért, hogy angol segítséggel, bár a legigénytelenebb körülmények között, folytathatja munkáját. Rámutat BAKTAY, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdenie, megaláztatásokat elviselnie, s mennyire hősiesség magatartással, öntudattal védelmeznie becsületét, hogy elháríthassa a gyanút magáról, mely kémet sejtett benne, a tudományos munkája megett rejtett célokat keresett. Kétfelől is védekeznie kellett a kémkedés gyanúja, a bizalmatlanság ellen, ami néha több szenvedést okozott neki a fizikai nélkülözéseknél.

A klasszikus igazságot felülmúlhatatlanul betöltötte: „Multa tulit, fecitque puer. . .” s az abstinenciát, a lemondást és nélkülözést csodálatos mértékig tudta vinni. Ha nem is azt az óhajtott célt érte el, amit maga elé tűzött, ti. az ázsiai magyarok felkeresését, olyan eredményei lettek munkájának, amilyenekre maga sem gondolt, s amelyek örök időkre fenntartják emlékét. Nemcsak minden magyar szívében él, hanem a világ minden művelt nemzete között, Keleten és Nyugaton előkelő helyet biztosított nevének.

Ennek az igazolása körül sokat köszönünk BAKTAY-nak, s munkájának e fő érdeme mellett eltörpülnek annak hiányai, melyek onnan erednek, hogy a messzi ázsiai ismeretlen homály tisztázása mellett a hazai bizonytalanságokra nem fordíthatott elég figyelmet. Megbízott forrásaiban, amelyek azonban sokszor nem érdemelték meg azt a bizalmat. De tartsunk rendet.

Az enyedi Bethlen Kollégium életét a DR. SZIGETHY LAJOS leírásából veszi. Megbízott benne, hiszen a kollégium diákjainak egyesülete adta ki az Albumot,¹¹ melyben megjelent, s annyi melegséggel, szeretettel van megírva, hogy igazságában kételkednie alig lehetett. Nem tudta, hogy írója soproni evang. teológus korában futólag látta csak az enyedi kollégiumot, de annak életét csak mások leírásaiból ismerte. VÁRÓ FERENC volt kollégiumi igazgatónak,¹² meg a vendiák KERTÉSZ JÓZSEF-nek¹³ könyvét kellett volna tüzetesen felhasználnia, ha már személyesen nem járhatta meg Enyedet is, mint a távol ázsiai nyomokat. Ezekből világosan megismerhette volna a kollégium szervezetét, tanulóinak belső

¹¹ SZIGETHY LAJOS: A nagyenyedi Bethlen Kollégium története. A Lukinich Imre: Nagyenyedi Album Bpest. 1926. c. kiadványban.

¹² VÁRÓ FERENC: Bethlen G. Kollégiuma. Nagyenyed 1903. Sajnos, ez a könyv félbenmaradt az első füzet 128. oldalán egy mondat közepén. A Nemesítő iskola, a Tudomány hajléka, Jótekonny intézet és Országos főiskola c. fejezetek után a régi rendtartást és törvényeket ismereti a Könyvtárunkban Uj. 196 sz. alatt meglévő „Leges Collegii Albensis Bethleno-Rákócziანი Antiquae” alapján.

¹³ KERTÉSZ JÓZSEF: Hazajáró lelkek Bpest. 1929. Saját élményei alapján írja le a kollégiumi életet, megemlékezve tanáraitól.

életrendjét, s ezt kiegészíthette volna a kollégium könyvtárában meglevő régi könyveknek és kimutatásoknak kétségnélküli hiteles adataival, amelyek világos fényt vetnek a CSOMA ottani életére, nagy útjára való felkészülésére. Ezek megmutatják, hogy bár hasonlított a kollégium élete a római köztársasághoz, sok mindenben eltért attól. A kollégiumnak nem voltak consuljai, hanem az évenként, néha pár év után változó rektor igazgatta azt professzorársai segítségével, míg az alsó osztályok tanításának ügyei a pedagógarcha hatáskörébe tartoztak. Ők vették fel a tanulókat, osztották be őket tudásuknak megfelelő osztályokba, s a professzorátus ülésein tárgyaltak minden ügyet, osztották ki az ösztöndíjakat, stb. A tanárok száma CSOMA idejében már hétre szaporodott a régi háromról, mivel egyes tárgyakat már az alsó osztályokban is kezdetek professzorok tanítani. A tanároknak egyenlő jogaik voltak, de az iskolaszék — sedria — ülésein résztvettek az ifjúság képviselői is. Nem a legidősebbek, hanem a legérdemesebbek közül választott szenior a contrascribával a belső rendtartás felügyelői, illetve vezetői voltak, az esküdt felügyelők (juratus) és más tisztviselők segítségével. Az oconomus, praebitor, explorator feladata mind meg volt határozva, ugyanúgy a vigileké, cursoroké is, kik a serdültebbek közül kerültek ki. Az alsó osztályosok jó része — néha 200 is szolgatanuló volt, kik az ingyen szállást, cipőt és tanítást apróbb szolgáltatással fizették meg. Voltak, akik a tantermek, folyósok tisztántartását, fűtését végezték; mások a lakószobákban a nagyobb diákok vagy előkelő ifjak mellé voltak beosztva.

A principisták — fedelmi alapítványt élvező teológusok — napi 4 cipójából 2 a melléjük osztott szolgát illette, aki nemcsak a cipőt „fogta ki”, azaz hozta el a déli órákban a kollégium sütődjéből, — hanem ruhát, lábbelit takarított, külön szolgáltatokat végzett, és sokszor a városon főzetet vagy magántanításért kapott főtt ételt hozta el, amiből maga is részesült. Fa- és vízfordás, seprés, tűzcsinálás fel volt osztva, s általában nem volt nehéz a szolgálat, ha nem bántak egyesek durván az alájuk tartozó „fikákkal”.

A szolgatanulók igen sokszor pénzt vagy természetbeli ellátást kaptak azoktól a társaiktól, illetve szüleiktől, akik a maguk költségén élve több kényelmet engedhettek meg maguknak. Néha a tanulásban, házi dolgozatok elvégzésében is segítettek egyesek társaiknak, amiért természetesen külön díjazás járt.

A szolgák főnökét hívták „pápának”, ki a heti nagytakarítás utáni „kongregáción” vette számba a heti mulasztásokat, s fellebbezhetetlen ítéletet — testi fenytés alakjában — azonnal végrehajtották. A rend, fegyelem, tisztességadás, feljebbvalók megbecsülése, de a kisebbek és gyengébbek védelme, segítése már az iskolai évek alatt beidegződött a lelkekbe, bár voltak visszaélések, akárcsak az élet más területén.

A professzorok általában csak a subscribált (az intézet anyakönyvébe sajátkezű aláírással a diákok közé lépett) bölcsész, jogász és teológus ifjakat tanították, míg az alsó osztályokba évenként „köztanítókat” tettek (publicus praeceptor), akik az osztály minden tárgyát tanították. Voltak privát tanítók, kik a lecke házi megtanulását és leírását ügyelték fel és segítették megfelelő díjazás ellenében, de a szegény fiúkat mint gratistákat osztották be a fizető tanítványok közé. A pedagógarcha vigyázott arra, hogy senki ne maradjon tanító nélkül, de a privát tanítók jövedelme is arányos, az illetők érdemének megfelelő legyen. Természetes, hogy e téren lehetett és volt is visszaélés vagy kedvezés aszerint, hogy a tanár milyen szemmel nézett az illetőre. A nagy tanár Pápai Páriz Ferenc ellen is többször emeltek panaszt ezért, meg kemény szavaiért, néha tettelegességéért vagy lágyságáért, mivel öreg korában sokszor mulasztotta

el előadásait, s különösen fizikát és logikát nem tanított — igaz, hogy sokszor volt huzamosan távol orvosképpen többnyire a fejedelmi udvarnál.

Az osztályok a főbb tárgyak neveit viselték, voltak: szintaxisták, poétika, retorika, logika osztály, de a névadó tárgyak mellett mindenütt tanítottak más tárgyakat a természettudományoktól a kézügyességi tárgyakig vagy modern nyelvekig.

A subscribált diákok kötelezve voltak a *tóga* viselésére, anélkül nem léphettek ki a kollégium kapuján. Ez a hosszú köntöshöz hasonló, de zsinóros, magyaros ruha reverendaszerűen sűrű gombokkal volt ellátva. A szobában ruhatartó rudakon állott. A mente volt a díszruha, mely a külföldön járt „akademitáknál” (azaz egyetemen jártaknál) rókaprémes volt. A palást külföldi mintára lett talárszerű vagy a vállról alácsüngő papi szolgálati ruhává.

CSOMA idejében már volt külön könyvtár, múzeum, zene- és rajzterem, de ebédlőnek nyoma sem volt. Az étkezés a lakószobákban folyt le akkor is, ha egyesek vagy csoportosan a városon főzettek ebédet. Ide hordották az ingyen kapott ebédet is, amit tanári és más családok rendre főztek 20—30 diák részére, s amit félkosztra is változtattak, vagyis másodnapként juttattak egyeseknek, hogy többen részesüljenek meleg ebédben. Volt rá eset, hogy a tanulók mentek ki az ebéd elfogyasztására, kabátjuk gomblyukában vive a kanalat, kézben a cipót.

Cipót a kollégium süttetett és osztott ki naponta a praebitor felügyelete alatt. Rendes adag 2 cipó, némelyek csak egyet kaptak. A principista deákok négyet, de abból 2 a melljük beosztott szolgatanulót illette, aki „kifogta”, hazaszállította azt. Büntetésből néha részben, vagy egészen elvonták a cipót egy időre, vagy teljesen. 50 cipót sütöttek egy véka lisztből, tehát nagyjában 30—33 dekás volt, s kettővel meg lehetett élni, még ha szűkön került is melléje főtt étel, hazai, vagy legalább gyümölcs. A módosabbak, vagy akik gyengébb tanulásuk miatt nem kaptak ingyen cipót a kollégiumtól, hozhattak búzát, amit a kollégium ingyen öröltetett és sütetett meg számukra. Eleinte bort is kaptak a deákok, de később jobbnak látták azt pénzre változtatni, bár a dézsmabor (a kollégiumot, mint földesurat megillető bormennyiség) kiárusítása sokáig szokásban volt, s jó jövedelmi forrása egyes tisztviselőknek.

Pénzt a kollégiumtól is sokan és sokféle címen kaptak. A fejedelmi alapítványok mellett ugyanis mások egyre többen tettek kisebb-nagyobb alapítványt. Hiteles kimutatásaink szerint CSOMA idejéig több mint száz diák eltartását biztosították ezek a magánalapítványok. Néha az osztálytársak ítélték oda a tanító és pedagógarcha vezetésével az alapítvány kamatait, máskor családi vagy illetőségi, származási megkötöttségek határozták meg, hogy melyiket ki kapja. Voltak különös rendeltetésű alapítványok, jutalmak és pályadíjak is. De rendes és rendkívüli jövedelmi forrás sokfelől kínálkozott. Egyesek társaik dolgozatainak, rajzainak elkészítésénél segítettek, mások együtt tanultak a gyengébb tanulókkal vagy módosabb, kényelmesebb társaikkal, de a magántanítás intézményesen volt szervezve. A szobafőnökök és nagyobb deákok segítették a kisebbeket a napi leckékben, ki is kérdezték őket, amiért azok módjuk szerint fizettek, kivéve a szegényeket, a gratistákat. A különböző tisztségekkel javadalom járt, az osztálytanító-ságért pedig fizetés. Az explorator figyelte, hogy a városon vagy vidéken hol nyílik alkalom ünnepélyes kivonulásra, tisztelgésre, éneklésre, amiért mind fizetés járt, a résztvevők megvendéglelésén kívül. Temetéseken éneklésért pénzt kaptak a deákok, kik az éneklést a gyülekezeti istentiszteleten is vezették, s „a város diákjai” javadalmat kaptak ezért.

Ezek teszik érthetővé, hogy a kollégiumban olyan gyakori a pénzbüntetés, s az ebből befolyó jövedelem is biztos kereset egyes tisztviselők számára, de sokszor kerül különböző címen pénz kiosztásra az egész közösség között.

Már a 17. századtól szokásba jött a *legáció*. Ünnepeken küldöttek ki előbb 2, majd 1 deákot a patronusokhoz és nagyobb gyülekezetekbe, kik templomi szolgálatokat végezve, adományokban részesültek néha a kollégium, leginkább a maguk javára. A deákat kísérő mendikánsnak, szolgatanulónak is jutott az adományokból az ünnepi vendégségek mellett.

Különösen szünidőben többen maradtak bent mint rezidensek a kollégium gazdaságában segítve mint *dézmálók*, felügyelők, ellenőrök, sőt, ha kellett, részt véve egyéb munkában is. Néha a professzorok is igénybe vették bizalmasabb tanítványaikat, ahol megbízható emberre volt szükségük, de napszámos munkát nem végeztek velük, hiszen erre nem is volt szükségük. A kollégium tanárai nagyon is bőven el voltak látva természetbeli javakkal nagy pénzfizetésük mellett.¹⁴ Inkább a kollégium gazdaságában volt szükség megbízható ellenőrre: az egész télen át folyó csépelgetés, a néha 13 malom és 18 korcsma jövedelmének, a sok ezer hold erdőn a fakitermelés, makkoltatás, de a több község határára kiterjedő¹⁵ dézsmajövedelemnek beszolgáltatása körül a külön gazdasági alkalmazottak mellett is állandóan szükség volt megbízható ellenőrökre, felügyelőkre, s a szegényebb diákoknál erre alkalmasabbat nem találhattak volna.

A diákoknak különben is részük volt a kollégiumi javakban. Már a fejedelm alapítólevelei szerint a kollégium professzorai és alumnusai a tulajdonosok, aminthogy volt idő, midőn a professzorokat mint fizetett alkalmazottakat ki akarták zárni a kollégium fogalmából.¹⁶

A diákság élmezőjére adták sokan dézsmareszűket egyes uradalmakból, hort és búzát, de más élelmiszereket is. Az alapítványokból szerzett földbirtokok jövedelmeiből is sokszor kaptak természetbeli javakat a tanulók, amiknek elosztása, vagy értékesítése a diákság dolga volt. Mintegy 5 holdas gyümölcsös-kertjük terméseit is szabadon éltek fel és pedig alma-körte a fejedelmi alapítványosokat, pár száz szilvafa termése az alsó osztályok tanulóit illette, de zöldséges kert is volt.

A gazdaság egyre bővült. A fejedelmi alapok helyét a később szerzett birtokok foglalták el, amelyekben a jobbágyok mellett a kollégium maga gazdálkodott saját fizetett alkalmazottaival. Csak a 19. század végén kezdették bérbeadni az egyes birtokokat. Mert egyes távoleső uradalmak is jutottak a kollégium birtokába részben vétel útján, részben a felvett kölcsönök és azok sok évi kamatainak megtérítése fejében. Itt említjük meg, hogy a fejedelmi alapítványokból sok minden elveszett, a 20 000 fr-tot, sőt az építésre kapott 6000-et is az ország szükségeire használták fel, amit aztán az építés mellett újabb birtokokkal törlesztett le I. RÁKÓCZI GYÖRGY, ki a tokaji „hétszöllőt” családja részére váltotta meg a BETHLEN GÁBOR özvegyétől, ki a jezsuitáknak akarta eladni. Ezt a RÁKÓCZI-

¹⁴ A tanári fizetések időről-időre nagyon változtak, de általában az Erdélyben és Magyarországon szokásos átlagot messze meghaladták.

¹⁵ A kollégium vétel útján, meg a főúri kölcsönök és kamathátrélékek megváltásául kapott nagy birtokok mellett sokszor kapott dézma- és más természetbeli járandóságokat, amiket néha messziről kellett hazafuvaroztatnia.

¹⁶ Az 1751—61 években a főhatóság úgy próbál békét teremteni a viszálykodó professzorok között, hogy elrendeli a tanév végén való „kibúcsúzását”, ahogy ez a papoknál és tanítóknál szokásban volt. Azután a főhatóság dönti el, hogy kit tart meg a jövő tanévre és kit bocsát útjára. Azzal indokolják, hogy a tanár fizetett alkalmazott, nem tartozik a kollégium fogalma alá. Természetesen ez a hibás felfogás nem sokáig maradt érvényben. L. Prot. Közl. 1888. 23. sz.

birtokokkal együtt kobozták el 1711 után. Így került a Habsburgok birtokába egész 1918-ig. A debreczeni évi 2000 frt. taxa fizetése elmaradt, ahogy HABSBERG-hatalom alá került a város.

A tanulók tehát sokféle címen juthattak pénzhez és természetbeli javadalmakhoz s a szénior tiszte volt a közjavak méltányos elosztása. A pénzforgalomból jutott a szegény tanulóknak is, s a sok pénzbírság célja éppen az volt, hogy a hanyagok és rendetlenek segítsék a szorgalmas szegénytanulókat. CSOMA idejében már a jutalmazás is szokásban volt különböző címeiken. Így bár CSOMA szolganuló volt, mintegy 200 társával együtt ezt minden különös nehézség nélkül hordozta. A VISKI-fiók mellett kezdte a szolgálatot, s bizonyos, hogy amint megismerték, tanárai egyre nagyobb gonddal vigyáztak arra, hogy megélhetését biztosítsák s tanulásában akadályozva ne legyen.

Téves beállítás, hogy 2 év múlva felmentették a szolgaság alól, s ezután magának kellett gondoskodnia megélhetéséről, — hiszen ez büntetés lett volna. A segítségnek módja az volt, hogy jobban fizető tanítványokat, s a sokféle alaplól több segílyt juttattak neki. A szászvárosi pap, kinek gyermekeit tanította, nagy jövedelmű volt, hiszen egy időben tízezer forintért adta el dézsmajövedelmét, s tudjuk, hogy CSOMA többször töltötte ott szünidejét. Bizonyos, hogy már alsó osztályos korában is volt megtakarított pénze, bár túlzás az ÚJFALVISÁNDOR feljegyzése, mely szerint ötezer forintot gyűjtött enyedi éve alatt. Az évi 20—40 frt-os osztálytanítói fizetések, s az 1811. évi devalvációt követő pénztelenség idején ennek tizedrésze is igen nagy összegnek tekinthető, és könyveink igazolják, hogy CSOMA 1808. november 15-től 1815. július 1-ig fejedelmi ösztöndíjas, vagyis principista volt. Ekkor adták részét másnak, mivel ő a göttingai Akadémiára ment. Azt is igazolják meglevő könyveink,¹⁷ hogy már 7 enyedi diák volt Göttingában.

CSOMÁN és FARAGÓN kívül BORGÉTAI SZABÓ JÓZSEF, de a későbbi enyedi rektor CSORJA FERENCZ is ott tanultak.

A DÁNIEL-féle alapítvány kamatainak összegét nem tudjuk megállapítani, mert az ösztöndíjakat, úgy látszik, néha éveken át nem adták ki, s a jegyzőkönyvek adatai nem nyújtanak mindenre pontos választ. Annyi bizonyos, hogy tanárai gondoskodtak CSOMÁRÓL, hiszen tudtak utazási tervéről, amelyet már ekkor elleneztek, mert veszélyesnek s kilátástalannak tartották. BENKE MIHÁLY rektor professzor életrajzírója említi, hogy különösen ő ellenezte tervét,¹⁸ s miután

¹⁷ A *Registrum Piarum Foundationum* c. könyv (K. 195 sz.) feljegyzései kétségtelenül igazolják, hogy 1815. II/25-én professzori gyűlés (in consessu professoratus) 100—100 frtot utal a KÖRÖSI professzor alapítványából (mely 1780-ban tétetett 2000 frt. tőkével 2 külföldi akadémista számára) a már Göttingában levő hét enyedi deáknak. Fel van sorolva BODOLA SÁMUEL, BODOLA KÁROLY, FERENCZ JÁNOS, SALAMON JÓZSEF, INCZE JÓZSEF, HEGEDŰS LAJOS és KERESZTES DÁNIEL. Világos eszerint, hogy a 700 frt. több évi kamat, hiszen csak 1500 frt. tőke szolgál erre a célra, míg 500 frt. kamatjából a szegény tanulók kapnak papírt. Utalnak ezenkívül a DÁNIEL-féle alaplól is (1801-ben tétetett 2400 frtban 6 tanuló részére). Hogy mennyit, nincs feljegyezve. A bejegyzés így szól: „Duobus praeterea Studiosis ad exterar oras profecturis designatur: Alex (andro) Körösi: Danielianum, Andr. Faragó Beneficium Comitissae Cath. Bethlen.” Az 1815. júl. 26-iki gyűlésben: In Beneficio Principis Alex. Körösi succedit Petrus Demes.” 1816. II. 28-án pedig: „Benefic Academ. Danielianum Alexandri Körösi designatur a 29 Julii 1815 Ios. Demény.”

Ezek szerint Csoma akadémiai útja előtt a fejedelmi ösztöndíj helyett kapta a Daniel-féle akadémistának szóló ösztöndíjat, de azt már egy félév múlva másnak adták. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ő mást kapott helyette. Ez a más nem a göttingai ingyen ellátás, hanem az angol pénzből kiutalt 15 font, ami 150 frt, míg a DÁNIEL-féle ösztöndíj évi kamata 60 frt volt. Ugyan valószínű, hogy CSOMÁNAK több évi kamatot utaltak, mert nem minden évben adták k. a kamatot, a Regestrumban pedig csak a változások vannak nyilvántartva, azok sem pontosan!

BENKE már 1817-ben elhalt, kétségtelen, hogy ezt csak akadémiai útja előtt tehette.

Világos tehát, hogy CSOMA már Enyeden egész határozottsággal készült 1808-ban tett fogadalma beváltására, melynek célját ő maga úgy fejezte ki, hogy *elődeinek ősi lakhelyét akarja felfedezni*. Ezen nagy cél elérésére tanult meg Göttingából hazatérteig 13 élő és holt nyelvet, s készítette sok nélkülözéssel és sanyargatással testét.

Tény, hogy az enyedi tanárok észelőségnek és elérhetetlennek tartották tervét s csupán KENDERESSY MIHÁLY kormányfőtanácsos állott melléje 1818 őszén Göttingából való hazatérése után, amikor DÖBRENTÉI szerint vele többször volt együtt Kolozsváron, s DÖBRENTÉI mellett TELEKI PÁL GRÓF is tudott e szándékáról. Azt is felajánlották, hogy országos gyűjtést rendeznek útjának megvalósítására, amit azonban CSOMA nem tartott időszerűnek.¹⁹

Mindezek eléggé bizonyítják, hogy CSOMA külföldi útjára már enyedi diákévei alatt egész határozottsággal készült. Nemesak gyermekkori ábrándozás volt részéről a fogadalom, mellyel magát erre elkötelezte 2 társával, hiszen már huszadik évét betöltött komoly ifjú volt, s túl volt a harminc évén is, amikor Enyedről eltávozott — ezúttal Nyugatra, az „akadémiai” útra, ami e korban általános szokássá lett Enyeden, hiszen, amint látjuk, 1815-ben tíznél több enyedi diák van csupán Göttingában, pedig amint tudjuk, más egyetemekre is szoktak járni.

Ha azt vizsgáljuk, hogy kik voltak rá nagyobb hatással, kétségtelenül megállapítható, hogy előbb HERPEI ADÁM, a hazai történelem tanára, majd pedig ennek utóda HEGEDŰS SÁMUEL. A HEGEDŰSHÖZ való viszonyát azonban szintén helytelenül állítják be. Nem öreg igazgató volt HEGEDŰS a CSOMA Enyedre jövetele idején, ki még BAKTAY szerint is 1806-ban egyidőre megvált a tanárságtól,²⁰ hanem 3 évvel idősebb tanuló társ, privát tanító, majd osztálytanítója az úgynevezett szintaktikai-etymologiai osztályban, ami a 4-ik osztálynak felel meg. Ne feledjük, hogy CSOMA későn kezdve tanulását, évekkal idősebb volt társainál, s így járhatott előtte 8 évvel a 3 évvel idősebb HEGEDŰS, ki csakhamar az UGRON ISTVÁN nevelője lett, mint diák, 1805-ben mérnök, majd katona akart lenni, de az UGRONÉK közvetítésével sem vették föl, mire külföldre készült, HEGEDŰS részére akadémiai ösztöndíjat utal a kollégium, de közben Enyeden másodlelkésznek választották 1806-ban, még papi vizsgájának letétele előtt. Némelyek meg is támadták választását, de a vizsga letétele után állásában maradt még akkor is, midőn 1807-ben külföldre, Göttingába ment, s helyettest hagyott a papságban. Hazajöve 1809. jan. 1-én foglalta el ismét papi hivatalát, de csakhamar Kolozsvárra vitték előbb papnak (1810), majd teol. tanárnak (1812). HERPEI ADÁM halála után 1814 őszén aztán Enyedre hívták, s éppen CSOMA volt az ifjúság követe, mint szénior — ugyanis a főhatóság által jóváhagyott tanárt az ifjúság szokta meghívni. Tehát csak az 1814—15-ik tanévben voltak ismét együtt, amikor HEGEDŰS rendes professzor, CSOMA pedig szénior és osztálytanító volt. Bizonyára hallgatta a HEGEDŰS hazai történelmi előadásait, s igen valószínű, hogy ismerte annak a kurzusnak tartalmát, mely 1815 őszéről keltezte HEGEDŰS

¹⁸ BENKE MIHÁLY életrajza Lt. II. 31. sz. alatt olvasható könyvtárunkban JAKAB GYÖRGY nála lakott bizalmas diákja leírásában 18—17.

¹⁹ CSOMA 1832 IV/20-án BR. NEUMANN londoni követségi tanácsoshoz írott levelében azt írja, hogy a „China császárság” belsőbb részeibe óhajt eljutni, mert ott kell a magyar nemzet bölcsőjét keresni. Közölve az Erdélyi Híradó 1833. év 42—43. old. és a Tudományos Gyűjtemény 1833 I. 95—98 oldalán.

²⁰ BAKTAY I. sz. 35. közli DÖBRENTÉI levelét, melyet 1834-ben BERZSENYI DÁNIELhez írt.

sajátkezű írásával megvan a Bethlen-könyvtárban, s amelyet még 1939-ben ismertettem a Prot. Szemlében.²¹ Ismerte az akkor divatos TURKOLI-féle leveleket, s a Klaporth tanítását, mely szerint az ujugrok közeli rokonai a nyugatra szakadt magyarságnak, s ma is élnek s magyarul beszélnek, Tibetben, Mongólia és Kína határain. Tehát ezt sem Göttingában tanulta.²²

Ezzel befejezve az enyedi előkészületek körüli helyesbítéseket, áttérünk a katonasághoz való viszonyára, s tisztázzuk, hogy nem volt katonaszökevény, nem égette fel a hidat maga mögött, amikor ideiglenes határátlépővel hagyta el Erdélyt, amit az is igazol, hogy mindvégig élt benne a hazatérés reménye és vágya, amint leveleiben ismételten kifejezi, de amit hitelesen bizonyít az enyedi régi iktatókönyv és saját levele.

Tény, hogy Kőrösi szabályszerű útlevel nélkül, ideiglenes határátlépési igazolvánnyal indult el nagy útjára, ami bántotta lelkiismeretét, s még 1832-ben is kéri a hazai segílyt nyugtázó BR. NEUMANN londoni követségi tanácsoshoz írott levelében, hogy számára eszközöljenek ki oltalomlevelet (liber salvi conductus), mire a nádor felszólítja a magyar kancelláriát, hogy az állami titkos kancellária útján lássák el őt rendes útlevelel. Ezt azonban nem azért kéri, mintha katonaszökevény volna, hanem mert tudja, hogy ennek az lett volna a rendes módja. Ígéretet kapott is rá Temesvárról 1819. szept. 29-iki levele szerint, mikor ezt írja: „Kolozsvári utamban csaknem mint bizonyosan megígértetett a segedelem és Ófelségétől a passus kieszközlése.” Azt is kifejezi, hogy ha Slavóniába és Croatiába tervezett útjáról hazakerül Enyedre „ha amint a biztosítás volt költséget kapok, amihez kezdetem Isten által kiviszem, ha pedig nem segítenek, egy más élet neméhez kezdek.”²³ Azonban az ÚJFALVI SÁNDOR értesítése szerint Kolozsvárról jövet hékétlenül, dacosan tért be hozzá búcsúlatogatására, panaszolva, hogy sietnie kell e földről, hol még az érettebb emberek is előítéletekkel vannak tele. Azzal támadták meg, hogy hagyjon fel úti tervével, mert az kivihetetlen, eszelősség szüleménye, de ő nem akarja feladni tervét, amire annyi nélkülözéssel és testének sanyargatásával készült.

Úgy indul, ahogy tud; az ígért segíly és útlevel nélkül. . . Itt megint az enyedi hiteles adatok világítják meg a helyzetet. Vizsgáljuk meg azért alaposabban.

Egy ma is meglevő régi iktatókönyvünk²⁴ adatai igazolják, hogy a székely határőrség alá tartozó ifjaknak csak katonai engedéllyel lehetett tanulni, amit sokszor akadályoztak a katonai hatóságok. 1774-ben rendelik, hogy a székely fiúk, midőn elsőbben a kollégiumba jönek, passussal jöjjenek és engedelem nélkül ki ne bocsátassanak (ti. hivatalra, rektornak vagy papnak²⁵). Ugyancsak 1774-ben rendelik, hogy a székely deákokról és tanodákról esztendőnként kétszer Tabella készíttessék és passus nélkül senki közülük a Collégiumba bé ne vétessék. 1776-ban (Cat. V. Fascic. VIII) rendelik, hogy a székely militiába conscribált ifjak közül belső állapotra (egyházi hivatal) senki ne bocsátassék, míg az armorum praefecturán engedelmet nem nyer. 1784-ben ismét olvassuk: „Sub militari No viventes sine officiarum passualibus ne recipiantur”. 1785-ben ismét hangsúlyozva

²¹ Prot. Szemle 1939 év. 8 számában: Kőrösi Csoma S. ismeretlen élete.

²² BAKTAY i. m. 33. és 36. o.

²³ Erre, valamint másik két temesvári levélre még rátérünk alább is.

²⁴ Registrum Literarum Extraserialium Colleg. Ref. N. Enyediensis. Concinnatum Ao 1787 renovatum 1822 et descriptum per Samuelem Kőteles h.t. Rectorem Professorem. De vannak benne régebbi iratok is 1770-től kezdve K. 222 b. szám alatt.

²⁵ Fenti iktatókönyvben: Cat. V. Fascic. V.-tus continens Literas de Anno 1774.

van, hogy a székelyek a katonai hatóságoktól függenek. 1815 körül meg az,²⁶ hogy a conscriptus székely ifjak a maguk tanulásáról tartoznak minden év végén bizonyítványt bemutatni az illetékes Regimentnél. 253 sz. alatt pedig, hogy felmentésre addig nem ajánlható senki; míg magát az egyházi szolgálatra el nem szánja! Látjuk, hogy sok ifjat visszautaltatnak a Regimenthez, pl. 1820-ban egyszerre hatot. De már 1812-ben CSÜRÖS FERENCET felszabadítja a katonaság a papságra; 1813-ban pedig CSORJA FERENCET (a későbbi rektort) mentik fel belső állapotra, ha testvére katona lesz helyette. KERESZTES PÁL bizonyítja, hogy *van* katonáskodásra alkalmas testvére. De egyesek minden feltétel nélkül kapnak felmentést, illetve az iktatóban nincs ilyen bejegyzés. ÍGY KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR IS FELMENTÉST KAP 1814-ben, tehát amikor már 30 éves, szénior és osztálytanító.²⁷ Pontos dátum nincs az iktatóban a 109 sz. aktánál, de 114. alatt van a felhívás, hogy a HERPEI Á. halálával megürült tanszékre jelölni kell, 116. sz. alatt a kinevezett HEGEDŰS SÁMUEL beiktatásáról és a helyébe való jelölésről intézkedik a főconsistorium, ami 1814 őszére utal. Az valószínű, hogy CSOMA is azon a címen kapott felmentést, hogy van katonának alkalmas testvére, bár ez bejegyezve nincsen. Azonban kétségtelen, hogy katonaugye már 1814-ben végleg elintéződött, s így neki a katonai hatósággal többé semmi baja nem volt és nem lehetett. 137. sz. alatt, tehát 1815 elején olvassuk, hogy KÖRÖSI CSOMA SÁNDORNak és DALI ISTVÁNNak az Akadémiákra menetelők megengedtetett, de hogy nem a katonai hatóságtól, azt kétségtelenül igazolja a 128. sz. akta, mely szerint SALAMON JÓZSEF, BODOLA SÁMUEL és KÁROLY akadémiákra menetele megengedtetett *őfelségétől*. A külföldi útlevelet tehát a polgári hatóság adta.

Az is kétségtelen, hogy CSOMA „belső” hivatalra (papi, tanári, szóval egyházi) hivatalra készült, tehát téves BAKTAY adata,²⁸ hogy a bölcsészet mellett döntött.

Már említettük, hogy 1808 IX. 15—1815. VIII. 1-ig principista volt, vagyis a fejedelmi alapítványt élvezte, ami kizárólag a papnak készülő teológusoké volt. De még külföldön is tanult héber exegesist a többi keleti nyelv mellett, s hagyatékában több különböző nyelvű bibliája maradt. Az angol baptista egyházzal is élénk kapcsolatot tartott, sok szolgálatot tett nekik tibeti missziójuk érdekében, bár még többet foglalkozott a buddhizmus régi olvasmányainak tanulmányozásával és fordításaival, 344 kötet tibeti kéziratot ismertetve, rendezve a Kelet-ázsiai Társaság székházában. Bár nem készült prédikátornak, tanulmányainak a teológiai tudomány is nagy hasznát vette. A tudományok művelése pedig hozzátartozott a belső professzori hivatalhoz. Katonai felmentést csak a belső hivatal (papság, tanárság) címen adtak, s azon is nehezen. BASA MIHÁLY pl. már több esztendeje hogy tényleges pap, amikor 1827-ben megkapja a katonai felmentést.²⁹ Még 1817-ben is rendeli a hadi fővezérség a főconsistorium útján, hogy ennek utána a conscriptus székely fiúk a Regiment passusa nélkül be ne irattassanak a kollégiumba (161. sz.) s hogy a maguk tanulásáról minden iskolai esztendő végén tartoznak testimoniumot bemutatni a concernens Regimenteknél. 1820-ban haza-

²⁶ Pontos dátum nélkül, 159 sorszám alatt.

²⁷ Az iktató bejegyzése szerint: „Körösi Csoma Sándor a katonaság alól felszabadítottatik. . .” Hasonlóan felszabadítottatik SZABÓ LÁSZLÓ és VERES EFRAIM is.

²⁸ BAKTAY i. m. 25. oldalain írja, hogy Körösi Cs. S. a bölcsészet mellett döntött, s így a hadkötelezettség továbbra is ránehezedett. A döntés különben csak világi és egyházi vagy a szokott kifejezés szerint külső, vagy belső hivatalok között történt.

²⁹ BASA MIHÁLY 1827 1/28-ikán bocsáttatik át egyházi szolgálatra, pedig már 1824-ben uzoni pap.

rendelik a külső országokban tanuló erdélyi ifjakat, s azok ezután csak a Bécsben felállított Prot. Theol. Intézetben készülhetnek tovább.³⁰ Másutt doktorátust sem szerezhetnek (1820. III. 25). 1824-ben pedig 30 stipendiumot szerveznek Bécsben a Prot. Theol. Intézetben (Gubern. rend. 1824. IV.).³¹ Még 1827-ben is kérdezik, hogy két éve miért nem mentek Bécsbe protestáns ifjak, s egyben előírják, hogy a püspöktől és a főconsistoriumtól kell ajánlatot vinniök — azonban csupán BASA MIHÁLYról van tudomásom, hogy 1824 előtt Bécsben volt akadémián. Kérdezik is, hogy mi a hibája a bécsi intézetnek. Ez intézkedések célja a külföldi kapcsolatok megszüntetése. Mindez azonban csak a KÖRÖSI CSOMA útra indulása után rendeltetett el.

Nem tisztázhatók ilyen pontosan CSOMA pénzügyei, mert könyveink nagyon hiányosan jegyzik fel az ösztöndíjak odaítélését, s azok összegeit.

Azt már tárgyaltuk, hogy CSOMA főiskolai tanulása és tanítása idején nemcsak hogy el volt látva a szükséges anyagi segítséggel, hanem pénzt is gyűjtött. A DANIEL-féle ösztöndíjat már 1816. júl. 29-től DEMÉNY JÓZSEFnek utalja át a professzorátus II./28-i ülésén, bizonyára azért, mert KÖRÖSI az úgynevezett liberá mensára vétetett fel, vagyis ingyen ellátásban részesült. Az is lehet a magyarázata, hogy ekkor utalnak ki az angol pénz félévi kamatából két 15 font stipendiumot KÖRÖSINEK és társának, amire meg kell jegyeznünk, hogy az egyetlen alkalom, amikor a londoni pénz kamatait ösztöndíjra fordítják, mert ez a tőke Londonban kezeltetvén, még kamatait is ritkán vették fel, hanem az egészet építkezésekre óhajtották fordítani, a kamatok tőkésítették.

CSOMA kapott ugyan három-féle ösztöndíjat is, de bizonyára saját pénzéből is sokat fel kellett használnia a három göttingai év alatt, s ha nem lett volna rászorulva, nem kért volna öccsétől pénzbeli segítséget, aki egy földjét zálogba téve küldött bátyjának 1817-ben 100 azaz száz forintot. Hogy ennél sokkal több pénze volt még, igazolja az, hogy 1818 legelején (1819. szept. 29-i levele szerint 20 hónappal azelőtt) kölcsönadott KANYARÓ DÁNIEL kint tanuló deáknak hazautazásra 300 fr-ot, bizonyára azért ilyen sokat, mert könyveket szoktak vásárolni a hazatérők. Ezt azzal adta oda, hogy már-Bécsből meg fogja küldeni az illető, amit azonban nem tett meg, ezzel igen sok bosszúságot okozva CSOMÁNAK, ki maga is csak az Eichhorn professzortól kölcsön kapott 30 arany segítségével tudott hazautazni, s még egész évig kellett járnia és járnia a pénze után.

Külföldi útján tehát addigi pénzét mind felélte, s Temesvárra már a Kolozsváron KENDERESSY MIHÁLY kormányzó tanácsostól kapott 100 fr-tal indult, ami úglátszik 1819. febr. 20-tól júniusig annyira elfogyott, hogy ott beadósodott. Csak szept. 29-én kapta meg a még hátrálékban levő 220 fr-ját, tudta rendezni adósságait, indulhatott tovább Szlavóniába és Horvátországba a szláv nyelvek különböző szójárásainak megismerésére, s onnan vissza Kolozsvárra és Ényedre. Minthogy 1819 őszén Kolozsváron sem útlevelet, sem segítséget saját bevallása szerint nem kapott, a maga erején elszántan indul útjára — de nem állapítható meg, hogy mennyi pénzzel és ezt miből szedte össze. Lehet, hogy Ényeden volt még valami pénze letétben, de ezt megállapítani nem tudjuk. Állítólag 200 fr-nyi összeggel vágott neki a nagy útnak, ezért kell arra gondolnunk,

³⁰ Az 1820 III/5-én kelt rendelet 186. és 187. sz. alatt van iktatva.

³¹ A Regestrum Piarum Foundationum 18. oldalán 47 sz. alatt van beírva: Illustr. Collegium Alba—Enyediense ex interusurio capitalis apud Bancam Anglicam elocato pro duobus Collegiū supra memorati civibus in Universitate Göttingensi studiis operam navantibus, annuatim confert Livr. 30 in moneta conventionali Ao. 1816.

hogy valami tartaléka még volt, mert a 220-frt-ból adósságainak rendezése és utazásai után kevés maradhatott. Esetleg KENDERESSY vagy KOVÁTS JÓZSEF professzor adhatott még pénzt.

Pénze egy évig, 1820 végéig kitartott, de már 1820 decemberében Teheránból írott levelében segélyt kér hazulról, s tudjuk, hogy 300 rupia segélyt vett fel az angol WILLOCKTÓL, amiről kötelezvényt állított ki azzal, hogy halála esetén Enyeden KOVÁTS JÓZSEF professzor azt vissza fogja fizetni.³² Későbbi pénzügyeit BAKTAY tárgyalja. Az angoloktól kapott segély dolgába nem akarok beleszólani, csak az itthoni gyűjtés és segélyezés dolgait tisztázom.

1820. XII/11-én ír Teheránból levelet a nagyenyedi kollégium patrónusaihoz, melyben útjának célját ismertetve pénzsegélyt kér. A levél Konstantinápolyból postán 1821. III/18-án ért Enyedre. Jellemző CSOMÁRA, hogy nem KENDERESSYTŐL kéri a megígért 100 frtot, hanem ismertetve utazása célját, segélyt kér annak megvalósítására azzal a reménységgel, hogy egy év alatt sikerül feltalálnia az ősök nyomdokait, s nemsokára hazatérhet. Bizonyára visszaemlékezett a KENDERESSY NÉL DÖBRENTÉI által említett jelenetre,³³ amikor 1818 őszen országos gyűjtést ajánlott fel TELEKI PÁL. Most tényleg jó segítségére lenne, mert a nemzete érdekében kezdett kutatásait pénzhiány miatt nem folytathatja.

E pénzhiány miatt kellett aztán tervét egyelőre félbeszakítania s az angol segítség ellenszolgáltatásául a tibeti tanulmányokra fordítania erejét, életének javát, hogy aztán csak a halála előtti pár hónapban vegye fel ismét a régi tervet, induljon az ősmagyarok felkeresésére, míg a halál megmentette a csalódástól, ami érte volna, ha valóban bemehet Lhassába, s Östibetben nem talál rokonokat.

KOVÁTS professzor csakugyan KENDERESSYHEZ juttatta levelét, aki a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjével, THAISZ ANDRÁSSAL közölte azt. THAISZ nagy lelkesedéssel karolta fel az ügyet, s az ő felszólítására indult meg a gyűjtés külön Erdélyben és külön Magyarországon.³⁴

A gyűjtés eszméje már 1818 őszen megfogamzott a KENDERESSY lakásán Kolozsvárott a TELEKI PÁL és DÖBRENTÉI jelenlétében, amikor felajánlották CSOMÁNAK az országos gyűjtés útján nyújtandó segítséget, aki azonban azt nem tartotta időszerűnek, míg valami eredményt nem tud felmutatni, amivel érdemessé teszi magát a bizalomra.

³² CSOMA 1821 III/1-én Teheránból való elindulásakor WILLOCK HENRIK és GYÖRGYHÖZ írott levelében elismeri, hogy 40 aranyat vett tőlük kölcsön és biztosítja őket, hogy azt az enyedi Kollégiumban KOVÁTS JÓZSEF professzor ki fogja fizetni. Ez az összeg nem fedi a 300 rupiát. Talán a többit nem tekinti kölcsönnek? Vagy azt más alkalommal kapta?

³³ Baktay i. m. 39. oldalán említi a DÖBRENTÉI levelét, melyet 1834. II/4-én BERZSENYI DÁNTELHEZ írt. Eszerint KENDERESSY könnyek között ígerte segítségét vállalkozásához. TELEKI PÁL pedig DÖBRENTÉIVEL országos gyűjtést ajánlott, amit akkor CSOMA nem tartott időszerűnek, de most érzi, hogy szüksége lenne rá.

³⁴ Az Akad. Értesítő 1914. évfolyamában (153, 224, és 438. old.) KÁRFFY ÖDÖN ismerteti 3 részletben levéltári kutatásait, azt írva, hogy a gyűjtés eszméje Pest vármegye ülésterméből indult ki s terjedt szét az országban. De maga is megjegyzi, hogy a jegyzőkönyvből visszatükröződik THAISZ lelkesedése. Ez maga igazolja, hogy az ő felhívására indították meg a gyűjtést. Az eszme tehát THAISZ útján került Erdélyből a karok és rendek elé. Hasonlóan CSOMÁNAK NEUMANN követségi tanácsoshoz írott leveléből is kiolvasható, hogy a gyűjtés eredményét neki is úgy kézbesítették, mint a főurak ajándékát. Ezért emeljük ki hangsúlyozottan, hogy az enyedi professzorátus juttatta KENDERESSYHEZ a CSOMA teheráni levelét, s ő vitte tovább a nyilvánosság elé tárás és országos gyűjtés indítása végett THAISZ ANDRÁS szerkesztőhöz, s az ő előterjesztését tárgyalták a Pest megyei karok és rendek. A gyűjtés első eredménye is erdélyi, KOVÁTS JÓZSEF buzgólkodása révén gyűlt egybe és küldetett Konstantinápolyba a 86 arany — amit, sajnos, nem kézbesítettek CSOMÁNAK soha.

Most Teheránban látta be, hogy jó lett volna előre gondoskodni a nagy feladat kivitelezéséhez szükséges anyagiakról, mert enélkül tehetetlen. Ezért kér segélyt hazulról, bizonyára a KENDERESSY által megígért évi 100 frt. mellett erre a gyűjtésre is gondolva.

Ezt a gyűjtést akarja most megindítani KENDERESSY a lapszerkesztő útján, aki lelkesedéssel karolja fel s viszi tovább az eszmét, a pesti karok és rendek elé, ahonnan az ország többi megyéibe, a néphez jut el.

Erdélyben különösen KOVÁTS JÓZSEF enyedi tanár (e néven a második) buzgólkodik a gyűjtés körül, s az abrudbányai polgárokról van feljegyezve, hogy bőven adakoztak. A begyűjtött 86 aranyat útnak is indították a konstantinápolyi angol követség útján, de időközben CSOMA „ismeretlen helyre távozott”, azt kézbesíteni nem tudták s 1825. IV/25-i levelében azt írja OTTENFELS konstantinápolyi osztrák követ, hogy a pénz nála van. A nádor 1829. IV/12-én kelt felhívására a gyűjtésről beszámolva THAISZ azt írja, hogy az ő felszólítására a két magyar hazában megindult gyűjtésből 80—90 aranyat elküldött BATHYÁNY VINCE útján a konstantinápolyi követség közvetítésével Teheránba CSOMÁHOZ.

A magyarországi gyűjtés ügye még bonyolultabb. Pest megye 1821. V/11-én közgyűlésben tárgyalva az ügyet, gyűjtést rendelt el, amit a főszolgabírák és alispán útján hivatalosan folytattak le, más megyéket is felszólítva a hazafias célú gyűjtésre. Részletesen felsorolja KÁRFFY az Akad. Értesítő 1914. évfolyamában, a gyűjtés eredményeit, ami azonban félbeszakadt, miután megjött az értesítés, hogy KÖRÖSI ismeretlen helyre távozott, neki kézbesíteni semmit sem lehet.

A beküldött összegekből sokat visszaadnak a vármegyéknek, majd BESSE JÁNOS ógyallai bírtokos a maga részére kéri a segélyt, mivel HUMBOLDT expedíciójához csatlakozva maga indul keletre az őshaza felkeresésére. Felhívják a megyéket, az adakozókat, hogy nyilatkozzanak, s tényleg sokan átengedik a gyűjtött összeget, mások annak felét a KÖRÖSI CSOMA részére akarják tartalékolni. Maga a nádor és SZÉCHENYI ISTVÁN pártolják a BESSE ügyét, SZÉCHENYI kezességet is vállal a részére átengedett pénzért. Külön gyűjtést is indítanak a BESSE javára, aki azonban csakhamar visszatér megkezdett útjáról, s mivel rég megjött a híre, hogy „Körösink még él”, a gyűjtés dolga még bonyolultabbá válik.

A nádor felszólítására THAISZ beszámol arról, hogy a Konstantinápolyba küldött erdélyi aranyakon és egyes vármegyéknek visszaküldött összegeken kívül 1615 frt van nála, amit maga kölcsönképen kezel, TRATTNERNél 1218 frt és 4 arany maradt, s kéri, hogy e pénzeket a megyénél levőkkel együtt szedjék össze, tegyék le kamatozásra, hogy *ha hazajön* KÖRÖSI, kapja meg, legyen miből megéljen. A külföldi követségek útján kutatják a CSOMA hollétét, s 1830/II. 1.-én Pest megye bizottságot küld ki a gyűjtés számbavételére, THAISZ és a TRATTNER-örökösök meghallgatására. Egyben újabb gyűjtést indítanak 1830/IV. 28-án, miután híre van, hogy KÖRÖSI hazajött. 1831. VI/ 9-én jelenti a bizottság, hogy BESSE számára 1227,27 frt, Csomának 1669,19 frt. gyűlt össze. Várják az újabb jelentéseket, mert az a híre, hogy CSOMA Calcuttából Európába indult haza. Itt megint zavaros az ügy. 1831. VII. 8-án a nádor 3353,26 frt és 18 arany korona áttett összeget ad át az állami titkos kancelláriához, de onnan 1831. VIII. 30-án 1339,41 frt-ot és 18 aranyat küldenek ESZTERHÁZY londoni követ meg a Rothschild közvetítésével, ami angol pénzben 133 font 41 shilling, 19 penny meg 18 arany.

Még pótlólag is futnak be kisebb összegek, amiket Pest megye pénztárába tesznek le. A pénz 142 font összegben 1832. IV. 30-án NEUMANN londoni követségi tanácsóshoz írott levelében nyugtázza CSOMA.³⁵

A főhercegnek, mint az ország nádorának, s Pest megye karainak és rendjeinek segedelmét látja abban, s bár az angol segítség mellett szüksége már nincsen arra, elfogadja, és a magyar nyelvvel atyafiságos szanszkrit könyveket fog küldeni a londoni követség útján azok számára, akik a gyűjtést végezték. Kifejezi, hogy a kínai császárság belső részein kell keresni a magyar nemzet bölcsőjét, ahol még a mongol nép között is nagyon elterjedt a tibeti nyelv, amelyet angol segítségével tanulmányoz, hogy összegyűjthesse a magyarok első lakóhelyén azok viselt dolgainak emlékeit, s összehasonlítsa azt a keleti nyelvekkel. Írja, hogy eddig keveset tehetett ezen a téren, de reméli, hogy pár évet erre fordíthat, s azután ismét megláthatja kedves hazáját. Kéri az illetékeseket (angol kormány), hogy még pár évig ott maradhasson, s a magyar kormány szerveit, hogy mivel engedelem nélkül hagyta el hazáját, részére oltalomlevelet (literae salvi conductus) adjanak.

Kifejezetten hangsúlyozom, hogy ezt az egyetlen hazai küldést kapta kezéhez, sőt fel sem vette azt, hanem más, az angoloktól kiutalt járandóságaival együtt letétbe helyeztette. Ez a pénz a calcuttai bankházbukása folytán elveszett, s csak 1835-ben kapta kezéhez Csoma annak az angolok által megtérített értékét (1400 rupia) fel nem vett illetményeivel egyetemben. Ekkor pedig tibeti szótárának és nyelvtanának példányaival egyidőben nemcsak a hazáról küldött teljes összeget, hanem sokkal többet küldött haza két levél kíséretében 1835. július 18-án. Egyiket DÖBRENTÉIhez írta a M. Tud. Akadémia küldötte 200 arany, másikat az enyedi professzorátushoz a 450 arany kísérelőjeképen.

A DÖBRENTÉIhez írott levél végét facsimilében közli BAKTAY.³⁶ Miután azt a levelet leközölve sehol sem láttam, de 1962. aug. havában az Akad. levéltárában kezembe került, az illetékes tisztviselő azon megjegyzésével, hogy a KÖRÖSI Archivum teljes pusztulása után ez az egyetlen eredeti emlék maradt fenn KÖRÖSITől, azt lemásoltam, s jónak látom némi rövidítéssel magyar fordításban közölni.³⁷ Érkezett 1836. jan. 25. Igazg. 836. XII.

Nemzetes Döbrentei Gábornak, a Magy. Tudós Társaság titkárnak Pesten.

Igen tisztelt Urám! Nagy örömömről szolgált, hogy kiadványaitok első kötetéből és a Magyar Tudós Társaság tervéből és alapszabályaiból, melyek a te gondoskodásodból múlt év novemberében az itteni Társasághoz érkeztek, látom Öfelségé jóakarátát és kegyelmességét, valamint a főrendek és minden rendű férfiak lelkesedését és buzgóságát, mellyel ennek az igen kívánatos intézetnek alapjait igyekeznek megvetni. Adja a mindenható, hogy igyekezetük sikerüljön.

Amint nagy megtiszteltetésnek vettem a magyarok bőkezűségéből ideküldött pénzt, éppen olyan fájdalommal érintett annak sorsa és az, hogy eddig semmit sem gyűjthettem a magyarok ősi ázsiai nyomdokairól. Annak ugyan

³⁵ CSOMA levelét kivonatossan közli az Erdélyi Híradó 1833. évf. 42—43 oldalain, majd a Tudományos Gyűjtemény 1833. I. 95—9 oldalain, később Thury József a M. Tud. Akadémia KÖRÖSI CSOMA-ünnepén tartott előadása mellett 1906. 35—37 old. (Előadások K. Cs. S. emlékeztére). Látszik belőle, hogy nem tud az országos gyűjtésről, csak a Pest megyei karok és rendek aranyáról.

³⁶ BAKTAY i. m. 215. oldalán közli azzal, hogy eredetije a M. Tud. Akadémia könyvtárának keleti osztályán van.

³⁷ A levél Igazg. 1836. XII. jelzéssel a M. Tud. Akadémia levéltárában olvasható, ezért nem tartom szükségesnek azt teljes latin szövegében közölni.

örvendek, hogy ilyen hosszú távollétem alatt az általános európai tudományosság érdekében dolgozhattam valamit, de nagyon sajnálom, hogy különösen Hazánkat illetően semmit sem tehettem. Hogy a hozzám fűzött reményeitek ne legyenek hiábavalók, jónak láttam a nekem küldött pénzből 200 aranyat visszaküldeni, úgy gondolva, hogy jobban felhasználhatja azt a Nemes Társaság, miután nem tartom szükségésnek több szanszkrit könyv vásárlását.

Kérlek azért, hogy ezt a tisztelettel és hálával visszaküldött pénzt fogadd el, s arról két példányban légy szíves nyugtát küldeni. A pénz többi részét saját szükségeimre fordítom, s ha három itteni évem alatt eredményt érek el, kész szívvel fogom közölni a Társasággal.

Tibeti nyelvű munkáim 50 példányát Londonon át elküldöttem, hogy ázsiai munkásságom gyümölcseit felajánljam a nemes Magyar Társaságnak. Ha jónak látják, azok küldessenek meg az Őfelsége birodalmaiban levő tudományos intézeteknek — amint azt a legjobbnak látják. De azt kérem, hogy tíz példány mindkét műből Erdély számára biztosíttassék és küldessék szét úgy, ahogy a nagyenyedi Bethlen-Kollégium Rektor professzorának írott levelemben megírtam. Valamint, ha az összes példányok még nem osztottak szét, kérem, hogy az általam igen tisztelt alábbiaknak is küldjenek: Szentes Márton Józsefnek Bécsbe, n. Szabó Józsefnek Sopronba, tek. Kemény Ferencnek Debrecenbe és n. Erős Sándornak a gr. Teleki József gyermekei tanítójának. Magamat és munkámat a Nemes Magyar Tudós Társaság jóindulatába ajánlva, Neked minden jókat kívánva illő tisztelettel ajánlva magamat maradok kész szolgád *Kőrösi Sándor* s. k. Calcutta 18 Julii 1835.”

Érdekes belőle, hogy még nincs tudomása arról, hogy már 1833-ban a Tudós Társaság levelező tagjává választották, s az említett kiadvány és alap-szabály nem neki, hanem az Ázsiai Társaságnak küldetett. A DÖBRENTÉIHEZ írott levél 1836. I. 15-én jutott Pestre. Ekkor már SCHEDEL (Toldy) FERENCZ a titkár. Ő jelenti a nyilvánosságnak, hogy a Magyar Nemzeti Akadémia pénzalapjának növelésére 200 aranyat küldött KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.³⁸

A másik levél ugyancsak 1835. VII. 19-én kelt, 1836. II. 11-én érkezett Enyedre. A professzorátus II. 15-én hocsátja köztudatra, hogy a Haza egyik legérdemesebb fia 450 drb. aranyból álló tőkét küldött, melynek átvételéről *két nyugtát* kér a kollégium kisebb pecsétjével ellátva. A levél latinul és magyar fordításban is közölve van az Erdélyi Híradó 15. számában, tartalma a következő:³⁹

Hosszas hallgatásának oka az, hogy ellenezték elindulását, s ezért akart ismeretlenségben maradni. Sokat bolyongott, céljára vonatkozóan semmi bizo-

³⁸ Az Erdélyi Híradó 1836. febr. 27-én veszi át a rövid tudósítást, miszerint a Magyar Tud. Társaságnak KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR a Magyar Akadémia és a londoni(!) Ázsiai Társaság levelező (!) tagja, ki a brit indiai kormány pártfogása alatt Kelet-Indiában tibeti és szanszkrit stúdiumokkal foglalkozik, Calcuttában 1835. július 18-án kelt, s akkori titkár DÖBRENTÉI GÁBORHOZ intézett levele mellett 200 aranyat küldött.

³⁹ CSOMA Enyedre írott leveléhez a tanárok által írt bevezetésből szó szerint közöljük a következőket: „Alex. Csoma Kőrös, nunc in India Orientali Calcuttae conmorans, literis 18-a Julii 1835 ad Professores Collegii nostri exaratis, et 11 Februarii 1836 ab iisdem acceptis adiunxit centum ducatos seu nummos aureos imperiales simplices per Londinum, Hamburgum et Viennam ad manus professorum missos, ex quorum legali interusurio annuatim studiosus unus, diligentia et morum probitate conspicuus aleretur.” Továbbá: „Nb. Summam quinquaginta aureorum praeter centum superius dictos pro se in aerario Collegii ad reditum reservari voluit sic se enuntians: in contrarium in casu mortis meae, ut dignissimo liberorum fratris mei tradantur, volo.” Tehát nem 40, hanem 50 arany a tartalék, s reméli, hogy pár év múlva maga is hazatér, nem érzi magát katonaszökevénynek!

nyosat nem talált. Tudta, hogy újságokból, Európába küldött tudományos jelentésekből s még hírekből is gyakran hallottak róla.

Tudják, hogy jutott ide, hol volt és mit végzett, ezért ezekről nem kellett, hogy írjon. Sokat látott, hallott és tanult, de keveset, ami céljához találna. Még többet akar.

Hálás az isteni gondviselésnek, hogy soha beteg nem volt. Mindig hálával gondolt nemzetére; s hogy megmutassa az alma mater, nemzete és a hozzátartozók iránti háláját (pietas), kéri, hogy a pénzből következő módon rendelkezzenek: 100 arany az enyedi BETHLEN-Kollégiumé, 100 a kézdivásárhelyi katonai intézeté. Ezek törvényes kamatai adassanak ki. A 2 stipendiumból egyik KENDERESSY—KÖRÖSI stipendium 3 éven át a KENDERESSYÉ, vagy ha elhalt, fiáé a kinevezés vagy odaitélés joga, azután a professzorátus adja a legérdemesebbnek.

Másik a kézdivásárhelyi stipendium CSOMA-alap címén. A professzorátus határozza meg, hogy kiadja-e a tőkét, vagy csak annak kamatját, s hogy kinek és hány évre adja a stipendiumot.

100 a testvéreinek, CSOMA GÁBORNAK, ha elhalt volna, gyermekeinek adandó.

100 arany Kőrös falu lakói között osztassék szét. Minden külön család vagy háznép kapjon egy aranyat; a pap, mester, jegyző, főkaplár és a bíró kapjon tisztelete jeléül még egy aranyat. Ezt az öt személyt kéri, hogy ha testvére meghalt volna, a gyermekei számára kijelölt 100 aranyat osszák fel.

„50 arany a kollégium pénztárába számomra tartassék, míg arról rendelkez-ném, vagy halálom esetén testvéreim gyermekei közül a legérdemesebbnek adják át.” A 200 aranyra fenntartja jogát, hogy másképp rendelkezzenek, ha nem az ő akarata szerint intézkednének. Ha valami nehézség volna, a tőkét adják ki kamatra és tegyék le a kamatot 1840. évig, amely idő alatt, ha él, reméli, hogy ő is hazakerül.

Tibeti nyelven írott két munkájának 10 példányát, ha Pestről Erdélybe le-küldetnek, ha még kiosztva nem lennének, ezeknek ajánlja:

Kenderessy Mihálynak, vagy fiának, s általa a Kir. Főkörmányszéknek.

Katona Zsigmondnak, s általa a fels. udvari kancelláriának.

Ajta Sámuelnek, s általa a főconsistoriumnak, kir táblának.

Szentgyörgyi Imrének, s általa a Teleki-könyvtárnak.

Mohai Károlynak, s általa a gyulafehérvári Szeminárium könyvtárának.

Kovács Józsefnek, s általa a Thesaurariatusnak, a Brukental könyv-tárnak.

Keresztes Istvánnak, s általa a főhadvezérségnek.

Barotz Jánosnak, s általa a kézdivásárhelyi nevelőintézetnek.

Nagy Györgynek, s általa a szigeti eklézsiának az iskola számára.

Csorja Ferencnek, s általa az enyedi kollégiumnak.

Érdekes, hogy az egyes személyek által erkölcsi testületeknek vagy intéze-teknek kívánja átadni az ő nevében, tisztelete jeléül a könyveket.

Megjegyzi, hogy nem azzal a céllal küldi a könyveket, mintha azokat Erdély-ben tanulni kellene, hanem, hogy legyenek bizonyosságai hálájának, ázsiai tanul-mányainak, s lássa a világ, hogy a tudomány kútfeje megnyitására mi is tettünk valamit.

A könyvek szétosztása azonban nem eszerint történt. Az Akadémia 1836. jan. 11-én tartott ülésében GR. TELEKI JÓZSEF jelenti be, hogy KÖRÖSI CSOMA két munkájának 10 példányát küldötte meg Magyarország és ugyanennyit Erdély számára. Az elnök az ülésre bízta a példányok mikénti felosztását, ami a követ-kezőképen történik:

Magyarországon az Akadémia példányán kívül a Nemzeti Múzeum, a pozsonyi Apponyi-könyvtár, a pesti Nemzeti Kaszinó, Kir. Egyetem, zágrábi Akadémia, debreceni ref. kollégium, sárospataki ref. kollégium, soproni evang. kollégium, eperjesi gör. katol. iskola kapnak 1—1 példányt.

Erdélyben az enyedi Bethlen-kollégium 2 példányt különös tisztelet jeléül, a kolozsvári líceum, ref. kollégium, az udvarhelyi ref. kollégium, a kolozsvári unitárius kollégium, a balázsfalvi gör. kat. szeminárium, a TELEKI-könyvtár, a gyulafehérvári püspöki könyvtár, (BATHYÁNEUM) és a Brukenthal-könyvtár kapnak 1—1 példányt.

Eszerint küldetnek szét a példányok, s ebbe mindenkinek bele kell nyugodnia. Az erdélyi kancellária előbb 1836-ban, majd 1839-ben reklamálja a főconsistorium útján az enyedi kollégiumnál az elhalt KATONA ZSIGMOND által részére ajánlott példányokat, azonban természetesen ezeket nem tudja felküldeni a Rektorprofesszor, miután a szétosztást nem ő intézte. Csupán a kiváltságosan a kollégiumnak jutott két példányt kapta kézhez, melyek sajnos, azóta végképpen eltűntek a kollégium sok más értékes könyvével együtt.

A két levél leközlését ha csak ilyen alakban is, feltétlenül szükségesnek tartottam, mert bár azok annak idején lapokban nyilvánosan leközlöttek, de nehezen hozzáférhetőek, s még ma is tévesen írnak róluk.

BAKTAY is átveszi forrásainak hibás közléseit, s azt írja, hogy a Tud. Akadémia a DÖBRENTÉI-féle gyűjtésből 1836-ban újabb 200 aranyat, Nagyenyed pedig 450 aranyat küldött az erdélyi közönség adakozásából nagy fiának,⁴⁰ amely összeget KÖRÖSI azonnal visszaküldötte azzal a meghagyással, hogy abból a KENDERESSY—CSOMA alapítványt létesítse a kollégium. Pedig az alapítvány 100 arany tőkével az 1835. júl. 15-i levél értelmében tétetett és maradt fenn a kollégiumnál az első világháború utánig,⁴¹ a kézdivásárhelyi 100 arany pedig a katonaiskola megszűntével a BETHLEN-Kollégium javaslatára a sepsiszentgyörgyi MIKÓ-kollégiumba tétetett át, s ott szerepelt szintén a nagy háború utáni teljes elértéktelenedésig. Az téveszti meg az írókat, hogy CSOMA mind az Akadémiától, mind a Kollégiumtól nyugtát kért a küldött összegekről, s ezeket a *nyugtákat* a CSOMA halála után hagyatékában találván, *váltónak* minősítették. Az tény, amit KÁRFFY levéltári kutatásai igazoltak,⁴² hogy a gyűjtés az 1831. évi felküldés után sem ért véget. Még 1835-ben is, 36-ban is folyt, sőt még 1838-ban is, de hogy az 1831-ben itthon, Pest megye pénztárában maradt és később begyűlt összeg soha CSOMÁNAK fel nem küldetett, az kétségtelen, hiszen annak sehol semmi nyoma sem maradt. Az erdélyi 450 arany gyűjtéséről sem tudunk, hiszen annak idején a 86 aranyat is nehéz volt összegyűjteni, s a KENDERESSY—CSOMA alapítvány soha nem volt több a 100 arany tőkénél, melynek kamatai állandóan kiadattak könyvünk nyilvánartása szerint. Tudjuk, hogy mikor, ki, mennyit kapott abból.

Megállapíthatjuk tehát, hogy CSOMA egyetlen alkalommal kapott segítséget hazulról, azt azonnal bankba tette, s a bankbukás után kárpótlásul kapott összeget saját pénzével megtoldva kétszeres összegben küldötte haza. Érezte, hogy otthon is az ősmagyar haza és keleti rokonok felkutatását várják tőle, s miután ezen a téren nem tud eredményt felmutatni, a küldött segílyt nem fogadja el. Útja főcéljának maga is mindvégig ezt tekintette, a tibeti nyelv és minden más.

⁴⁰ BAKTAY i. m. 217. oldalán.

⁴¹ A KENDERESSY—CSOMA alapítvány kamatait évenként kiosztotta a kollégium. Az első világháború után 900 korona, majd 450 lei összegben tartatott nyilván.

⁴² Az Akad. Értesítő 1914. évfolyamában 153, 224. és 438. köv. oldalán.

kutatás részben ennek az útja, eszköze, részben kényszerűségből vállalt idegen feladat maradt számára, amit igyekezett becsülettel elvégezni az angoloknak, kik anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették. Maga is úgy érezte, ahogy idehaza honfitársai gondolkoztak, hogy vállalkozása nem érte el az óhajtott célt. Csak későn eszméltek rá az emberek, hogy többet, nagyobb jelentőségűt tett, mint amit esetleg a magyarral rokon ázsiai népek felfedezése jelentene az általános művelődés és a tudományos fejlődés terén.

KÁREFFY 1914. évi közlésében azt is írja, hogy az erdélyi udvari kancellária ezer arany-segélyt hozott javaslatba öfelségénél, de maga közli azt is, hogy 1836. febr. 1-én a kancellária száz arany kiutalását kérte öfelségétől, amire azonban semmi intézkedésről nincs tudomásunk.

Nem is valószínű, hiszen CSOMA leveleiből nyilvánosan tudta mindenki, hogy segélyre szüksége nincs és azt el sem fogadná. DÖBRENTÉIHEZ írott levelének az a kitétele, hogy a 200 aranyon felüli küldeményt a maga céljaira fogja felhasználni, látjuk, hogy még aznap írott levele szerint úgy értendő, hogy azzal az alma mater vagyis a BETHLEN-Kollégium, a székely katona-nemzet, rokonai és a falu közönsége iránti szeretetét akarta kifejezni.

A bécsi, soproni és debreceni férfiakkal bizonyára göttingai útja alkalmával ismerkedett meg — talán hazajövetelekor, s amint a tibeti szótár előszavában hálásan emlékezett meg mindazokról, akiknek házában útjában megfordult, itt is ki akarta fejezni háláját azok iránt, akik valamely módon segítségére voltak. A hazai viszonyokról annyira nem volt tájékozódva, hogy az enyedi levelében felsorolt 10 ember közül hat már rég meghalt, közöttük két enyedi tanár és NAGY GYÖRGY volt enyedi pap. A KENDERESSY mellett felsorolt kormányzékai tanácsosok és AJTAI titkár említése azt igazolja, hogy huzamosabban tárgyalt Kolozsváron velük, talán útlevél és a megígért segély dolgában, de tudjuk, hogy eredménytelenül, s mivel útjáról le akarták beszélni, feldúltan távozott ÚJFALVI barátjához, s szinte dacosan indul útjára, amit az enyedi tanárok is elleneztek levele kifejezése szerint. Jellemző reá, hogy mindezek dacára hálával gondol alma materére, hazájára, s a teheráni levele után 12 évvel kézhez kapott hazai segélyt köszönettel fogadja, bár szüksége már nincs arra, s mihelyt befejezte nagy munkáját, annak példányaival együtt a kapott segélyt is kétszeresen küldi vissza hazájába azok számára, akik azt hozzájuttatták, meg akik közel állanak szívéhez. Megfigyelhetjük, hogy az angol követség, a nádor és Pest megye karai és rendjei útján kapta a hazai segélyt, s azt sokan ma is úgy állítják be, hogy a főurak adományából gyűlt, pedig éppen a főurak igyekeztek a nép fiaitól begyűlt pénzt másnak adni. Az országos gyűjtésnek egy jó része BESSE JÁNOSNAK utaltatott ki, de hogy az ő visszatérése után mi lett a pénzzel, valamint a CSOMÁT illető összegnek azzal a részével, ami nem küldetett ki hozzá 1831-ben, azt ma sem tudjuk. Pedig az több ezer forint volt. 1831. VII/8-án a nádor 3353 frt.-ot és 18 aranyat vesz át, de 1831. VIII. 30-án az állami titkos kancellária Eszterházy londoni követéhez 1339 frt. 41 kr. plus 18 aranyat küld. A Rothschild-ház ezt 133 font 41 shilling 19 penny és 18 arany összegben küldi, amit CSOMA deductis deducendis 142 font 7 shilling 4 pennyben vett át 1832. IV. 30-án kiállított nyugtája szerint. Mi lett az összeg többi nagyobb részével, s a még évek múlva is folyt gyűjtés összegével, ma sem tudjuk! Ha CSOMÁNAK elküldetett volna, annak feltétlenül nyoma lenne, hiszen Csoma ez évet jórészt Calcuttában töltötte, dolgairól tudunk. Erre a kérdésre KÁREFFY kutatásai sem adnak választ.

CSOMA hagyatékában sem ezeknek az ő céljainak segítésére országos gyűjtésből eredő pénzeknek, sem az újabb erdélyi gyűjtésnek nyoma nincsen.

A 450 arany átvételéről szóló pecsétes nyugta a CSORJA FERENC rektor és PÉTERFI ALBERT professzor aláírásával 1836 februárjáról van kiállítva s látjuk, hogy az adomány hírlapi közlésekor a tanárok nem említik az újabb gyűjtést. Sajátságos is lenne, hogy pontosan 450 aranyat küldjenek neki, s az Akadémia is 200 aranyat, amennyit CSOMA hazaküldött.

Jellemző a könnyedségre, amivel a KÖRÖSIRE vonatkozó adatokat idehaza kezelték, az Akadémiai Értesítő 1910. évi 389. oldalán olvasható értesítés is, mely szerint *Pestmegye karai és rendei* 1830-ban gyűjtést indítottak a *maguk körében* a KÖRÖSI CSOMA S. ázsiai kutatásainak támogatására. A gyűjtés eredménye 300 db. arany, angol pénzre váltva 142 font sterling, ami ESZTERHÁZY PÁL londoni követ útján 1841. X. 3-án küldetett ki KÖRÖSINEK Calcuttába, aki 1842. IV. 30-án kapta meg a küldeményt, s még ugyanaznap meg is írta köszönő levelét latin nyelven BR. NEUMANN követségi tanácsoshoz Londonba. Milyen előkelő társaság, amely íme leereszkedik a nép fiához, ki hálával fogadja a segítyt... Arról azonban, hogy az ország népe lelkesedik és siet segítségére, nincsen szó!

A különben nagyérdemű néhai BAKTAY előadásához még a következőket kell megjegyeznünk:

Azt írja,⁴³ hogy később Debrecen és Sárospatak is tekintélyes segítséggel járult a nagyenyedi főiskola fenntartásához. Ezzel szemben már említettük, hogy Debrecen városa a BETHLEN GÁBORT még a TÖRÖK-család után megillető évi 2000 frt. taxát, melyet a fejedelem alapítványul a BETHLEN-Kollégiumra hagyott, 1685 után többé nem fizette. Mivel a város HABSBURG-hatalom alá került, a kollégiumnak nem volt módjában azt felhajtania, bár több ízben tárgyalásokat kezdett a várossal. A több mint 100 ezer frt.-ra gyűlt hátrálékot hajlandó volt 8000 frt.-ra redukálni és annak törvényes kamataival megelégedni, az évi taxának pedig kétharmadát a debreceni főiskolának engedni át,⁴⁴ de a kormány eltiltotta a várost a fizetéstől, s ez a taxa teljesen odaveszett a kollégiumra nézve.

Sárospatak 1671-ben elűzött kollégiuma 42 évig használta a BETHLEN-Kollégium gyulafehérvári épületét, diákjai, az addig Enyedre járó kelneki dézsmát, de a patrónusuktól befolyó anyagi segítség (dezma-, búza-, bor- és pénzadományok) nagyobb részét is, miután erre jobban rá volt szorulva, mint az enyedi Kollégium. Tehát mindkét testvérintézet a BETHLEN-Kollégiumból húzott előnyt és nem fordítva!

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ nem vette rá RABUTINT 1707-ben az iskola kímélésére,⁴⁵ hiszen a visszavonuló kurucok az egész kollégiummal őt is magukkal vitték, s csak két év múlva térhetett vissza, a feldúlt kollégium újjáépítése előtt évekkel elhalt, minthogy az a tévesen sokszor APAFI-félenek nevezett egyemeletes négyszögű kollégium 1720—40 között épült részletekben, PÁRIZT pedig már 1716-ban eltemették. Érdemeit nem kisebbíti, ha megírjuk ezt, hiszen az angol pénz megszerzésének gondolata elsősorban őtől és nem TELEKI SÁNDORTÓL származott, bár kétségtelen, hogy az ő hathatós segítsége nélkül aligha lett volna belőle valami. Ennek történetét is hibásan írják meg, DUKÁTÓL kezdve BAKTAYIG,

⁴³ BAKTAY i. m. 18. old.

⁴⁴ A debreczeni taxa körüli tárgyalásokat ismerteti VÁRÓ FERENCZ i. m. 26. old.

⁴⁵ BAKTAY i. m. 17—18 old. Levéltárunk Ms 189. sz. könyve, az Elenchus Actorum Religiosorum címen 1767-ben felvett leltár, mely szerint TÓRI SÁMUEL átveszi DÖMJÉN GERGELYTŐL a bécsi ágensség iratait, igazolja, hogy 1679 óta 1686-ig csak 8000 frtot fizetett Debreczen pénzben és 200 frt. ára papírt adott, tehát 7800 frt. hátráléka van, amit nem akar megfizetni, mert szabad kir. város lett. A város maga igyekszik szabadulni a taxától. Eszerint tehát a Bethlen-Kollégiumra hagyományozott debreceni taxát, ha más címen is, de valójában a debreceni főiskola élvezte.

sőt a kollégium történetének írói is. Ezért befejezésül ezt is tisztázni óhajtjuk, mert ha közvetve is, összefügg tárgyunkkal.

Enyednek az 1704. és 1707. évi nagy pusztulása után alig jöhettek haza a 2 évig bujdosó tanárok, a romok közül megint menekülni kellett a pestis elől. Éppen PÁPAI leányai estek először áldozatul, miután anyjuk a Vásárhelyen elhalt rokon ruháit adta reájuk, amint azt CSEREI MIHÁLY⁴⁶ írja. A kollégium a felenyedi erődökbe menekült, amint később 1719-ben is félévnél tovább ott folytatták a tanítást egyetlen haláleset nélkül húzva át a vész idejét. 1711-ben panaszol KOLOZSVÁRI ISTVÁN professzor a TELEKI SÁNDOR főgondnokhoz írott levelében, hogy nincs ahová beköltözzenek Enyeden, mert nincs egy lakható ház. Nincs kenyérük, nincs pénzük, s nincs, akitől kölcsön kérhetnének. PÁPAI háza félig van felépítve, a várban levő lakásba esik be az eső. . . Ilyen nyomorúságos helyzetükben gondolnak a külföldi hitsorsosokra, akik nemrég olyan sokat tettek a gályarabokért. Miután megszabadították, hónapokon át táplálták és segítették őket, nagy összegű pénzzel látva el a hazatérőket, mikor azok a külföldi diplomácia útján engedélyt kaptak a hazatérésre.

Az angol követ STEPNEY lord Bécsben kíméletre igyekezett bírni a kormányt a „lázadók” iránt, s állítólag 50 000 frt. kárpótlást akart utaltatni az elpusztult enyedi kollégiumnak, de sikertelenül, mert még az elvesztett gyulafehérvári épületekért megígért kárpótlást sem adták meg.

A tanárok 1712. március 20-án írnak először TELEKI SÁNDOR főgondnoknak a külföldi segély dolgában. Jún. 4-én PÁPAI ismét ír *a kollégium számára való gyűjtés ügyében*. Ferenc fia már 1711 nyarán kiindult Németországba akadémiákra ahol D. E. JABLONSKI a porosz király udvari lelkésze két évre ösztöndíjat ígért számára. 1714 novemberéről van feljegyezve, hogy „inchoatum est. . . opus collectae apud externarum gentium Ecclesias,” még pedig TELEKI főkurátor közreműködésével. Valószínűleg ekkor küldik ki a pénzt és ajándékokat, mert Ferenc 1716. II.5-én kelt értesítés szerint apjának Londonból írt levelet a szebeni Jeremias piktor Tóbiás fia által. Bizonyos, hogy hónapok teltek el a levél útnak indítása óta, s eszerint bizonyos, hogy PÁPAI idősebb fia Ferenc 1715-ben Londonban volt. Általában úgy írják DUKÁTÓL kezdve BAKTAYIG hogy PÁPAI IMRE járt el a londoni gyűjtés dolgában s Anna királynő rendelte el, hogy egy vasárnap az ország minden protestáns templomában gyűjtsenek az elpusztult enyedi kollégium számára. Állítólag GR. TELEKI SÁNDOR egy drágaköves kardot, PÁPAI pedig szótárának egy díszkötéses példányát küldötte ajándékba — némelyek szerint a British Museumnak (amely akkor még nem is létezett). Azonban Anna királynő már 1714 nyarán elhalt, PÁPAI IMRE pedig csak 1716-ban készült külföldre. Apja 1716. jan. 17-én írja TELEKINEK, hogy májusig reméli, hogy útra készítheti Imre fiát, de ugyanekkor írja ezt is, hogy Ferenc fia a tavaszon eljön Londonból. PÁPAI még 1716-ban meghalt. Az új tanár, SZIGETI GYULA ISTVÁN írja TELEKINEK egy keltezés nélküli levélben, hogy PÁPAI FERENCZ visszament Galliából „ad constituendum negotium” ami csak azt jelentheti, hogy Londonba vissza a gyűjtés dolgában. Viszont még 1722. dec. 8-án is azt írja, hogy tavasz óta sem ő, sem anyja nem tudnak Ferenczről.⁴⁷ A kollégium régi története 1777-ből,⁴⁸ de VÁRÓ FERENC is megírják, hogy nem Imre, hanem Ferenc járt el az angliai

⁴⁶ CSEREI MIHÁLY több példányban meglevő kéziratos Históriaijában közli.

⁴⁷ PÁPAI ezen leveleit az Irod. Tört. Közleményekben 1899. DÉZSI LAJOS és KATONA JÓZSEF másoltatta le, eredetijük a Teleki-Tékából Pestre küldetett.

⁴⁸ A Kollégium rektora, KÖRÖSI GY. írta meg PÁPAI, SZIGETI GYULA ISTVÁN és VÁSÁRHELYI TÖKE ISTVÁN alapján.

gyűjtés dolgában, nem Anna királynő, hanem György adta ki 1716. márc. 23-án a gyűjtésre a felhívást, melynek eredményéről az első jelentés 1722. júl. 3 és szept. 30-án érkezett Enyedre a kollégiumhoz. A gyűjtés eredménye nem volt 11 000 fonton felüli összeg. Magának a gyűjtés ügyében eljáró IFJ. PÁPAI P. FERENCnek 1735. évi levele írja le az egész eljárást INCZÉDI JÓZSEF akkori gondnok kérésére, aki tisztázni óhajtja az egész ügyet, amire a levél azon kitétele utal, hogy többet compulsoriumban (kényszervallatásban) sem tudna az író mondani. Eszerint a felséges prussiai királynak vitt 1714-ben egy 3—4 ejteles aranyos serleget, egy aranyos köves bársonyhüvelyű török régimódi széles kardot és egy cifra trébelyes, virágos fedeles aranyos kannát, „amely *recommendatiót extrahálván, úgy felicitálódott Angliában minden dolgunk*”. Az angol királyi udvar részére küldött aranyos kardról és a díszkötéses szótárról nem ír, de valószínűleg oda is vittek ajándékot, hiszen enélkül ebben a korban felsőbb helyen kérés okából megjelenni sehol sem illett. Azt is megtudjuk a levélből, hogy az 1716. márc. 23-án kelt pátens alapján, mely az elpusztult enyedi kollégium részére országos gyűjtést, azaz perselyes adakozást engedélyez, mintegy 4500 font gyűlt, ami kétszerannyi aranyat tesz ki. A 11 000 fontot elérhette a begyűlt adomány, azonban ennek felét a királyra hivatkozva magának követele az ugyancsak segítségért ott járó litván küldöttség. A pénzt az itthoni diszharmónia miatt nem küldötték haza. Ugyanis TELEKI SÁNDOR, ki PÁPAIval is ellentétbe került, amint az 1714—16. beli levelek mutatják, az új tanár, SZILÁGYI PÉTER eljárása miatt már 1717-ben lemondott a főgondnokságról. A begyűlt pénzt a Bankba tették a megbízott commissariusok, kik szerencsepróbát tettek azzal, a maguk pénzét is befektetve valamely üzletbe, amelytől tízszeres nyereséget reméltek, de ez annyira balul ütött ki, hogy egy év múlva már csak 15 fontot ért a száz font. A parlament rendeletére a kegyes alapítványokat 50%-ig a Társaság igazgatóinak magánvagyonából is ki kellett elégíteni. Így lett a 4500 fontból 2250 font, ami aztán 40% kamatra adatott ki egy commissio által. A pénzből sokat felhasználtak odakint. 1722-ben a külföldi akadémiára menő KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTERT bízta meg a kollégium, hogy menjen Londonba és nézzen utána a dolognak. IFJ. TELEKI JÓZSEF 111 fontot, azaz 1122 frtot vett fel belőle, amiből későbbi elszámolás szerint 599 frt. visszafizettetett, míg 523 frt. hátralékban van. TELEKI a KEMÉNY JÁNOS részére is vett fel 116 aranyat (232 frt.) TELEKI utasítására PÁPAI vett egy aranyórát 21 font 13 shilling azaz 200 frtért, majd PÁPAI ANDRÁSNAK fizettek 56 aranyat azzal, hogy WESSELÉNYI FERENCNÉ ígérte, hogy ezt visszafizeti, de „kérni kell tőle”, tehát 10 év múlva is hátralék. PÁPAI FERENC több évi intertentiójára 862 font, azaz 8620 frt. ment el, s még 200 fontra van szüksége adósságainak kifizetésére. Mégis 1282 font, tehát 12320 frt. a költsége, míg KÉZDIVÁSÁRHELYI 20 fontot számít fel útiköltségeire. Összesen 2800 font marad BARBUT ISAC londoni kereskedőnél, kinék PÁPAI már kiadta öt évre 4% kamatra, amit félévenként tartozik fizetni a főgondnok, rektor és szénior nyugtájára. Úgy látszik, nagyon szabadon bántak a pénzzel s az lehet az oka, hogy aztán a kamatfizetés is megakadt, illetve Londonban tőkésítették. Talán csak 1740 körül indult meg ismét a kamatok fizetése. A tőke nőtt, s abból csak kivételesen utaltak ki olyankor, ha építkezéshez volt szükség a segítségre. Állítólag a kollégium mai épületei mind ennek segítségével épültek, utolsó részlete az 1883—85-ben épült keleti szárny költségeinek kétharmadát fedezte. (87.293 frt. 55 kr.)

Ebben a pénzben bízva nyújtották meg 1723-ban az építeni kezdett északi szárnyat 8 tanteremre, de ebből a pénzből nem tanítottak ingyen senkit, csupán

1816-ban adtak egy félévi kamatot külföldi ösztöndíjra éppen KÖRÖSI CSOMÁNAK és társainak.⁴⁹

A kollégium, amint már említettük, nem az angol pénz segítségével tudott ingyenesen nevelni kiváló szegény fiúkat, hanem a fejedelmi alapítványok megmaradt része mellett előbb a patrónusok, majd egyre nagyobb mértékben a volt tanítványok és a tanárok, meg az egyszerű polgárok, a nép fiai áldozatkészségével, tovább is megtartott szervezetével és házirendjével, mely az önellátást igyekezett minél teljesebben megvalósítani.

Azt írja BAKTAY (i. m. 17), hogy az első időben külföldi professzorokat hívtak a kollégiumba, s azok helyét foglalták el nemsokára a hazaiak. Ezzel szemben GELEJ. KATOŃA ISTVÁN már 1619 előtt, KERESZTÚRI PÁL pedig 1622-től tanított benne, s csak 1622-ben jött rövid időre OPITZ MÁRTON két társával, majd 1630-ban ALSTEDIUSÉK. A kollégium birtokainak központja maga Nagyenyed városa volt, a körülötte levő falvakkal. A város évi taxáját már 1664-ben, az Enyedre településkor egy malom átengedése fejében elengedte a kollégium, a dézmát 1847-ben váltotta meg a város, nagy kiterjedésű határán egyre újabb falvak települtek, erdeiből sokat tettek „SZABAD ERDŐVÉ”, de ezek részletes ismertetése külön feladat.

Ласло Мушнаи (Наденед):

ШАНДОР ЧОМА КĚРĚШИ И НАДЕНЕД

Вышеуказанный венгерский ученый — видный ориенталист. Шандор Чома КĚрĚши был студентом коллегии в Наденед, а автор в настоящее время является директором в отставке этого богатого традициями заведения. При рассматривании материалов архива коллегии он отыскал те документы, на основе которых он вносит поправки в некоторые фактические данные биографии Шандора КĚрĚши Чома, грешащие неточностью.

László Musnai (Nagyenyed)

SÁNDOR KÖRÖSI CSOMA AND NAGYENYED

The scholarly Hungarian orientalist Sándor Kőrösi Csoma had been the pupil of the Nagyenyed College. The author is the emeritus headmaster of the famous old Hungarian institute. On going carefully over the material of the archives of the College he was searching for the documents on the basis of which he rectifies several such data as occurred in Sándor Kőrösi Csoma's lives inexactly so far.

⁴⁹ Ifj. Pápai Páriz Ferenc életét részletesen ismerteti VESZPRÉMI ISTVÁN: Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae Biographia IV. 225 köv. oldalain.